

janoš banjai

PRILOG PROBLEMU ČITANJA PETEFIJA

(odlomci)

uz stopedesetogodišnjicu
pesnikova rođenja

Mađarska književnost nema još jedan ovakav period koji je tako potpuno i obazrivo osvetljen kao što je druga trećina XIX veka, a nema ni stvaraoca koji je tako duboko i temeljito ispitan, kao Petefi. Petefi i Petefijev period je opšta stvar: ako tokom istorije nizašta nije bilo vremena, za istraživanje Petefija bilo je uvek dosta. Čitava mađarska istorija književnosti mogla bi se sagledati s aspekta odnosa prema Petefiju, jer je upravo to, kako se pojedini period, pojedini književni i duhovni pravac, stremljenje, odnosilo prema Petefiju, kako je čitalo i videlo Petefija, definitivno odredilo njegovu idejnost i shvatanje istorije. Književnoistorijska shvatanja koja su sledila jedna za drugima, videla su bez izuzetka svoju mogućnost samopotvrđivanja u rešavanju problema Petefija i tako su uzimala sebi u zadatak kako rušenje ranije slike o Petefiju tako i stvaranje nove. Tako je postalo sasvim prirodno da je Petefi i Petefijeva poezija osnovni kriterij za osnovanost i opravdanost književnoistorijskih shvatanja; to očigledno proizilazi iz Petefijeve veličine i iz njegove neprestane aktuelnosti, ali, takođe, i iz toga da svoju materiju književna istorija uvek traži tamo gde su je već i drugi tražili. Koliko god je opravdana, i to vrednostima Petefijeve poezije, koncentracija književnih shvatanja i istorije književnosti oko Petefija, ipak se stalno javlja pitanje da li upoznavanju Petefijeve poezije koristi nepromenjeni visok stepen »Petefi-centričnosti« u mađarskoj književnoj svesti; drugim rečima, da li pod ogromnim teretom svakako potrebne i važne istraživačke produkcije o Petefiju ostaje mogućnost čitanja, umemo li danas čitati Petefija?

Ako uzmemo redom sve ono što je do danas produkovala mađarska istorija književnosti i kritika (u obimu jedne biblioteke), u različitim vremenskim periodima, primenivši različite aspekte i principe o Petefiju, njegovom dobu, njegovoj poeziji, drugovima po pesničkoj i neprijateljima po političkoj liniji, i ako pogledamo u od sjaju tih znanja na današnju mogućnost čitanja Petefija, onda zaista samo sa skepsom možemo postaviti pitanje: da li je danas zamislivo prilaženje Petefijevoj poeziji putem čitanja? Umemo li neposrednim, ničim neuplivanim i nesmetanim, »naivnim« čitanjem pesnikovog dela osluhnuti i pratiti Petefija, ili se toga moramo odreći, jer je naša književna i kritička svest definitivno i fatalno zaglubljena u sve ono što o Petefiju i o njegovoj poeziji znamo i dolikuje nam da znamo? Jer, ima pravo Istvan Seter kada, zahtevajući pravo poznavanje, Petefijeve poezije, kaže da »o Petefijevom načinu stvaranja, o izvorima, stanicama njegovih razmišljanja danas znamo više no što su nekad mogli znati pripadnici njegove najuže okoline«.

Književna istorija i kritika svake epohe s pravom može verovati da je upravo ona definitivno rešila probleme jednog dela, jednog životnog opusa, ili probleme jednog književnog perioda, pravca, stila, i svako naredno shvatanje s pravom može staviti pod znak pitanja to rešenje za koje se mislilo da je definitivno, i može ponuditi sopstveno — opet zamišljeno kao definitivno — gledište i rešenje. Nema ničeg neprirodnog u tome da istorija književnosti i, zajedno sa njom, kritika, ne uzimajući u obzir pouke prethodnih primera, poveruje da su njihova gledišta i rešenja definitivna. Ako bi u primerima predaka uočeni i više puta ponovljeni neuspeh bacio svoje svetlo na novija istraživanja, onda bi ih zacelo i sprečio, obustavio. Zbog toga treba (možda) prilaziti samoobmani istorije književnosti s izvesnim ustupcima.

Postoji, međutim, jedan suštinski problem koji te ustupke često čini besmislenim. Suočena »definitivna« književnoistorijska i kritička rešenja proizilaze iz nerazumevanja prirode književnog (pesničkog) stvaralaštva. Književna istorija koja teži ka jednom i definitivnom tumačenju umetničkog dela, ne uzima u obzir da je njeno postojanje uslovljeno ambivalentnom prirodom književnog dela. Jedan beskrajni i prirodni proces može se zapaziti u tome kako se smenjuiu književno-istorijska i kritička tumačenja, ali

tim procesom ne upravljaju ispravnosti novih gledišta i greške ranijih, kako bi to bilo najprirodnije, već višeznačnost pesničkog dela, koje je već toliko puta pretreseno i raspravljeno.

U kritičkom i književnoistorijskom raščuvanju o Petefiju, sujeverje o jednoznačnosti jezičkog stvaralaštva javlja se u uvećanoj formi, jer je Petefi prividno »lak« pesnik. Međutim, Petefijeva »jednostavnost« i »lakoća« zaista je privid, mnogi su to već utvrdili, iako iz toga nije uvek proizašlo shvatanje o »složenosti« i »komplikovanosti« Petefijeve poezije, nego nepodesnost i slabost primenjenih književnoistorijskih i kritičkih metoda. Jer to što je uvek moguće jedno novo kritičko prilaženje Petefiju i poeziji prošlosti ne proizilazi iz grešaka ranijeg pristupa, ukoliko nije reč o stvarnoj zabludi ili novijem filološkom dokumentu, već iz toga da se »lako« i »jednostavno« umetničko delo ponaša na mnogo načina, pruža mogućnost da se shvati na više načina, uvek može da iz nje izbije u prvi plan neka doskora nepoznata značenjska nijansa.

Zagovarači jednoznačnosti književnog dela ne ispituju delo nego okolinu dela. Njih ne zanima problem značenja, jer smatraju da je to unapred dato; shvatanje jednoznačnosti oslanja se na svet činjenica i podataka. Polazi od pretpostavke da razjašnjenje situacije u kojoj je nastala pesma (vreme pisanja, okolnosti, izvori dela, uticaji, odjek koji je izazvan, njegov kasniji život) može dovesti do definitivnog rešenja dela. Ako se osvetli svaka okolnost, ako iz tame prošlosti u punom svetlu izroni sve ono što je sa delom u bilo kakvom posrednom ili neposrednom odnosu, onda ni samo delo ne može ostati u tami, ono postaje jednoznačno opipljivo i dostižno. Po tome, rešenje »situacije pesme« ili opis »lirske situacije« nepogrešivo ukazuje na značenje dela i ovo značenje, zbog verodostojnosti stvarnih činjenica i podataka, jeste nedvojbeno. Poznat nam

je bezbroj primera takvih književnoistorijskih i kritičkih radova, koji su prezentirali i prezentuju nesumnjivo značajna znanja, izuzetno značajne činjenice koje se tiču konkretne situacije dela, dok značenjskom krugu dela ne dodaju ništa, kao da nije delo, nego same činjenice ili pak uzbuđenje istraživanja usmeravalo istorijska i kritička ispitivanja. I upravo zato bezgranično nagomilavanje bezuslovno važnih i svakako opravdanih činjenica i podataka sve više udaljuje književnu pažnju, čitanje, od samog umetničkog dela, od pesničkog sveta. Zato očigledno nisu odgovorne »lepe male činjenice« nego princip u čije su ih ime uvukli u bitku.

Sam taj princip postaje način udaljavanja čitanja od pesničkog dela zbog toga što o pesničkom jeziku sudi po kriterijima svakodnevnog jezika. Svako jezičko opštenje je do izvesnog stepena ambivalentno. Međutim, svakodnevne jezičke poruke su jednoznačno tačne i razumljive zbog konkretnih okolnosti u kojima su izgovorene. Ova osnovna činjenica uslovljava nesmetani odnos između pošiljaoca i primaoca u svakodnevnoj komunikaciji. Praktična komunikacija, bilo na nivou jezika ili znakova, direktna je posledica stvarne govorne situacije. Nasuprot tome, pesnički jezik se ponaša drukčije. »Osobnosti pesničkog jezika možemo tražiti u momentima koji divergiraju od svakodnevnog jezika« — piše Ivan Fonad, ali dodaje, »nedvojbeno je i to da jezičko blago, sklop pesničkog jezika, ne može bitno da se udalji od jezičkog blaga i sklopa svakodnevnog jezika, jer bi time postao nerazumljiv«. Relativno divergiranje pesničkog jezika može se zamišljati samo u okvirima određenih granica, dok bi jedno radikalno razilaženje vodilo u gramatičku nesigurnost, i time bi se samo umetničko delo odvojilo od svoje osnovne (višeznačne) poruke. Međutim, pesnički jezik poseduje jedno, naravno ne, i jedino, svojstvo koje daje odgovor na jedno drugo Fonadovo pitanje: »Može li se, međutim, zamisliti jedna takva divergencija koja je dosta obuhvatna i duboka, da je sposobna objasniti osobeni karakter i izdvojenost pesničkog jezika, a, istovremeno, da ne čini smetnje u njenom razumevanju?« — a to očigledno nije ništa drugo no višeznačnost pesničkog jezika, ta osobnost koja se vidi i u stavu Šarla Balija: »Postoji jedan književni jezik čija se tehnika razlikuje od tehnike govornog jezika, budući da lepo teži da se udalji od stvarnosti čak i onda, kada hoće da joj se priljubi«, i koja se još jasnije pokazuje u osnovnoj tezi Bartove knjige o Rasinu: »Jednom znaku uvek pripada više mogućih označenih: znaci su uvek dvosmisleni i rešenje njihovog značenja uvek je jedan izbor«. To jest, pesnički jezik se baš zbog toga i upravo time udaljava od opštenja standardnog jezika, što je u njemu stalna tendencija udaljavanja od određujućih okolnosti, od činjenica vezanih za konkretni prostor pisanja, čak i onda — kao u Petefijevoj poeziji — kada na svaki način hoće da se priljubi stvarnosti. Iz toga proizilazi da, koliko god se detaljno i pouzdano razjašnjavaju čitavi nizovi predmetnih činjenica i podataka koji se odnose na situaciju oko dela, višeznačnost poruka pesničkog jezika nikad neće moći biti zanemarena. Koliko god je relativno udaljavanje pesničkog jezika od standardnog, i koliko god je iluzorna pretpostavka o samostalnosti pesničkog jezika, u odnosu na standardni, izgleda neosporno da ono što jedno delo želi da kaže, odnosno što je reklo u okolnostima jednog opštenja, pesničkog govora i lirske situacije, odvojivo je od onog što govori, još tačnije, ono što jedan pisac hoće da kaže nije nikad jednako onom što kaže.

Pristalice jednoznačnosti književnog dela gube iz vida upravo tu osobinu pesničkog jezika, jer pesničko delo stavlja u svetlo razjašnjenih predmetnih činjenica i okolnosti, vezuju delo za činjenice stvarnosti koje su oni otkrili, to jest, jezičko umetničko delo, u interesu priželjkivanog cilja jednoznačnosti, mere kriterijumima standardnog jezičkog opštenja, kriterijumima svakodnevnog jezika. To su kriterijumi koji nimalo nemaju veze s jezičkim stvaralaštvom.

Predmetne činjenice i podaci, iako su po sebi nevini, u krugu čitanja ipak imaju

grešnu ulogu, jer princip, u čijoj su službi, nije ih položio na put koji vodi ka delu, nego na stranputicu. Da bi pokazivali put ka delu, i činjenice i podatke treba spasiti iz njihove jednoznačnosti. Prilikom čitanja Petefijeve poezije, u literarnom saznanju o Petefiju ne može biti govora o tome koliko je i pod kojim okolnostima zaprosio devojaka Petefi dok je pisao svoje ljubavne pesme, nego o ljubavi kao istorijskoj i ujedno kao poetskoj kategoriji. Jer jedva se mogu pesme pisane pre njegovog braka smatrati dokumentima predbračne ljubavi. Ne treba smatrati činjenicom to što je Petefi bio ili nije bio zaljubljen u Etelku, što inače književnoistorijska istraživanja sve do sada još nisu znala pouzdano da razjasne, nego to što je ta ljubav — a u tome je jedini svedok upravo pesma — bila moguća i samo kao takva se može uzeti za stvarnu činjenicu. I to, što osećanja ispoljena prema Etelki, nemaju, u stvari, van pesama, nikakvu dokaznu, dokumentovanu biografiju, može učiniti realnom i jednu takvu pretpostavku da nisu osećanja stvorila pesmu o Etelki, nego upravo obrnuto, pesme su stvorile osećanja, što opet postavlja niz pitanja poetsko-teorijske prirode, i ne slučajno baš u vezi s Petefijevom poezijom. Odnosno, utvrđivanje tačnog broja zaprosenih devojaka, okolnosti tih prosidbi, ili broja mogućih sastanaka s Etelkom, i usmeravanja istraživanja prosto na te podatke nikako ne potpomaže postavljanje i rešavanje pitanja Petefijevog pesništva i pesništva uopšte, to — na primer — koliko ljubav kao emocionalni dokument jedne poezije ima značaja kada je reč o jednom pesničkom svetu.

*

To je tako i zbog toga, jer samo delo, ta Petefijeva pesma koja je danas pred nama, nije više jednaka s onom pesmom, koju je Petefi pisao i koju su njegovi savremenici čitali. Ono što je tada izgledalo skandalozno, to je danas prirodno, što je delovalo kao novost, danas je tradicionalno, što je onda bilo nerazumljivo i nejasno, danas je egzaktno i jasno. Ali, na divergenciju (teksta) tadašnje i današnje pesme ne ukazuje samo to. Pesma je, prekoracišvi dugi niz godina, izašla iz sopstvenih granica, izvrnula se iz sebe ka vremenu. Tačnije, *razilazi* se od sopstvenih okolnosti, uslova, izvora, i to razilaženje raste u upravnoj srazmeri sa značajem dela. Nijednom pesniku, Petefijevom savremeniku, izuzevši Janoša Aranja, to se nije desilo. To znači da dela Petefijevih savremenika, poruke tih dela, stvarno mogu iscrpiti oni podaci i činjenice iz čijeg se spleta Petefijeva poezija oslobodila, to jest, ta se dela zaista mogu smatrati jednoznačnim. Jednoznačnost, dakle, može samo dokazivati estetsku i poetsku bezvrednost, a u prilog velikog dela nikad ne može svedočiti. Ali, proizlazi iz ove činjenice još jedna važna okolnost. Spomenuli smo da ono što je nekad, u vreme pisanja, bilo skandalozno, novo, nerazumljivo i nejasno u Petefijevoj poeziji do danas se promenilo, postalo je prirodno, tradicionalno, egzaktno i jasno. Nesumnjivo je da je Petefijeva lakoća i jednostavnost samo nama, kasnijim čitaocima — književna činjenica; iako nije sigurno da je baš tako. Jer ako bismo prihvatili model tog preobražaja, promene u kvalitetu, onda bismo ukinuli u Petefijevoj poeziji to što je u njoj zaista poetsko, što je u njoj nesumnjivo vredno. Zatvorili bismo tu poeziju u njenu čauru. Zatvorili bismo joj puteve daljeg života, mogućnost da preživi vreme. Zbog toga te preobražaje, kvalitativne promene, moramo smatrati relativnim, drugim rečima, moramo istaći da je Petefijeva poezija pretrpela izvesne promene tokom vremena, ali da je te promene nisu učinile jednoznačnom; njena prirodna, tradicionalnost, egzaktnost i jasnost koje se sada pokazuju, otkrivaju nove listove skandaloznosti, novine, nerazumljivosti, nejasnosti, dakle, time što je danas već dostižno u njoj, otvorila je perspektivu u pravcu onog što je danas još nedostižno. Verovatno ovaj model stalne promene najviše dokazuje vrednost Petefijeve poezije a time i izlazak jezičkih umetničkih dela iz svojih okvira.

U toj književnoistorijskoj praksi koja iznosi nove činjenice krije se jedna zaprepasujuća protivrečnost. Književnoistorijska istraživanja koja se bave prošlošću i tradicijom, sledeći princip jednoznačnosti dela, pokušavaju da razjasne i opišu *nekadašnje* stanje dela na najpouzdaniji način, dok delo, ostvarenje koje pripada relevantnoj tradiciji iskoračivši baš iz tog stanja, razilazi se od sopstvenih određujućih okolnosti, pošto je model stalne promene postalo njegovo unutrašnje svojstvo, ono demantuje nekadašnje stanje. Ova protivrečnost je, verovatno, nerazrešiva, ali je ipak svakako potrebno suočiti se s njom i imati je u vidu prilikom kritičkog posmatranja prošlosti.

Dakle, nikako se ne mogu smatrati suvišnim i zanemarljivim sva moguća mikroskopska otkrića književnih i istorijskih izvora i činjeničnih stanja. Uverljive studije Sandora Feketea o glumcu-Petefiju izuzetno su važne. I to zbog toga što ne vezuju Petefijevo delo za otkrivene podatke, nego ih izvlače iz njihovih određujućih stega, i to s takvim književnoistorijskim i filološkim postupkom, da iz perspektive novootkrivenih podataka uvek izranja jedna današnja slika o Petefiju, nijedan podatak ne ostaje nezavisan od toga što znači, kakvu ulogu igra u Petefijevoj poeziji. Ipak tvrdimo da veliki broj potrebnih i neophodnih podataka i saznanja o Petefiju, njihova temeljitost i relevantna potpunost neposredno ugrožava čitanje Petefijeve poezije. Tvrdimo da se brojem, masom ili čak i sa važnošću novootkrivenih činjenica i saznanja — bilo da je reč o književnoistorijskim, biografskim, istorijskim, ideološkim, versifikatorskim, komparativističkim, bilo o vojnim ili psihološkim činjenicama — raste u upravnoj srazmeri i ugroženost čitanja. Ne zbog nevinih činjenica, nego zbog činjenica koje su u službi pogrešnog principa.

*

Kao da se sve ovo što je do danas književna nauka, istorija književnosti i kritika produkovala uglavilo između Petefijeve poezije i ličnosti čitaoca, zatvarajući time put ka Petefiju, ka današnjim mogućnostima razumevanja Petefija. I verovatno nije tako samo s Petefijevom poezijom, nego i sa čitavim svetom vrednosti književne prošlosti, tradicije, s poezijom Balašija, Čokonajia, Berženjia. Veliko je, naravno, pitanje da li je moguće izvući se iz te zasede. Jesmo li u stanju da se odupremo interpretacijama, činjenicama i podacima koji se javljaju s takvom težinom i često s izuzetnim autoritetom? Ima li još načina da, dok čitamo Petefija, zaista se susretnemo s njegovom poezijom, da spoznamo osobenosti njegove poezije?

Naravno, ima mogućnosti da se Petefijeva poezija čita. I, uopšte, postoje izvršne mogućnosti za čitanje prošlosti. Treba se samo suprotstaviti jednom preteranom agresivnom shvatanju, da je kritika posrednik, most između pisca i čitaoca. Ovo shvatanje eksplicira, zapravo, to da se čitalac može zameniti kritičarem, da se doživljaj čitanja može zameniti kritikom. Moguće je da kritika iera određenu ulogu u osvešćivanju spšateljskih vrednosti i, naročito, novih stremljenja, i u tome da delo uđe u krug interesovanja čitalaca. »Najistaknutije veličine istorije umetnosti i književnosti teško da su se mogle probiti do publike bez podrške, bez borbene pomoći i objašnjavauiće reči kritike, i često bi umesto velikih vrednosti potomstvo nasledilo osrednja dela« — piše Aladar Komloš. Neosporno je, dakle, da kritika ima zadatak da utiče, da usmerava. Samo što kritika redovno ne ostaje u krugu te uloge i tog zadatka. Njena tendencija nije u posredovanju, dakle, ne u oslobađanju želja za čitanjem, nego upravo u suprotnom, da tu želju ukloni. S ulogom posredovanja odjednom hoće da zameni i čitanje. Ne samo što skreće pažnju na delo, nego i živi u iluziji da posle nje čitanje postaje nepotrebno, jer čitalac ionako u delu ne može naići na doživljaj ili značenje različito ili suprotno od kritike ili kritičara. Jedan od naj-

opasnijih tipova kritičara (i oni su i najbrojniji) jeste kritičar koji sebe naziva čitaocem, jer taj i ne prikriva svoje agresivne namere. I žanr takvog kritičara-čitaoca je karakterističan. U najužem smislu reči, on i ne piše kritiku, jer on nema dilema što se tiče značenja i tumačenja dela. Najtešnje se drži teksta, trudi se da nijednu reč ne kaže više no što, po njemu, delo kazuje. Samo što komentar, kako taj tip kritičara naziva svoj žanr, ne može biti nevin. Svako objašnjenje, bilo kako da je usko vezano za tekst jezičkog umetničkog ostvarenja, iskripljuje delo, jednostavno zbog toga jer govori o njemu, to jest, jedno jezičko tkivo premešta u drugo i time tendenciozno izostavlja, prepravljajući, menja. »...nije potrebno da nešto dodamo jednom tekstu, a ipak ga iskriavimo...« — piše R. Bart. Gabor Halas je s pravom mogao reći da je komentar prava kritika, dok su danas izašli na svetlo upravo simptomi krize komentara, najavljujući da se jezičko stvaralaštvo i razgovori o njemu nalaze pred bitnim pomeranjima i promenama. I Kostolanji je pisao komentare, Antal Serb takođe. Danas je komentar kao kritika anahronizam, ali to ni u čemu ne umanjuje značaj Gabora Halasa, Kostolanjia ili Antala Serba, samo ih definitivno premešta u jedno drugo doba, u jedan drugi svet; u ono doba u kojem je komentar još bio moguć. Novija kritička shvatanja demantovala su metode komentara, a to znači da su, verovatno, probili put za jednu novu vrstu komentara. Ali to je drugo pitanje.

R. Bart svoj odgovor na Pikarovu knjigu, zapravo reč odbrane nove kritike, završava time da se čitava književnost, ali posebno književnost tradicije, (pošto je i predmet njihove polemike bila tradicija), okreće oko čitanja i pisanja. Po njemu kritičar ni na koji način ne može zameniti čitaoca. I to zbog toga jer se kritičar, i onaj kritičar koji sebe smatra čitaocem koji piše, susreće s jednim opasnim posrednikom: pisanjem. I pisanje, pisanje o nečemu, jezik o jezičkom umetničkom ostvarenju, nije jednak s originalnim tekstom. Zbog toga, po njemu, jedino se čitanje, a ne kritika, vezuje usko za delo, jer čitanje nije ništa drugo no priželjkivanje dela. »Citati znači želeći delo, izjednačiti se s delom...« — piše Bart. Prelaz sa čitanja na kritiku ide zajedno sa promenom želje. Kritika (kao pisanje) već ne priželjkuje delo već pojedinačni jezik.

I čitanje Petefija mora da pođe od tih činjenica. Od toga da su i kritika, kao i istorija književnosti, interpretacija i komentar zapravo pisanje, dakle prekinuta je njihova neposredna veza sa delom; oni su prvenstveno odgovorni pred samim sobom a ne pred delom. Ovo nesumnjivo stavlja u drugo svetlo, drugo osvetljenje literaturu o Petefiju. Važnu ulogu ima ta literatura u približavanju dela prošlosti, u posredovanju između prošlosti i sadašnjosti, ali, istovremeno, elemente i momente dela režira nezavisno od njega, pruža jednu takvu sliku koja ne održava delo nego jezik koji govori o delu. To jest, u literaturi o Petefiju ne treba tražiti Petefija nego vrednost i osobenosti te literature. Petefijeva poezija je uvek nešto drugo nego literatura o njoj. Zbog toga ne može ta literatura da zameni čitanje.

Ali, može li se zamisliti jedno takvo čitanje? Može, ali jedva se o njemu može govoriti. »Jer ništa ne možemo znati o tom značenju koje čitanje pruža delu... možda zbog toga jer se to značenje, kao priželjkivanje, smešta na drugoj strani jezičkog kôda«. U istom trenutku kada počnemo da govorimo o tom čitanju, u suštini produbljujemo ambis između čitanja i kritike. Čitanje Petefija, dakle, nije pitanje literature o Petefiju. Literatura o Petefiju, i pored formiranja sve potpunije i sve kompleksnije slike o pesniku, ima još jedan osnovni zadatak, da ostavi mesta čitanju, da ne smatra sebe jednakom Petefijevoj poeziji, jer s njom se nikad neće moći da izjednači.

Preveo sa mađarskog
ARPAD VICKO